षोडशः पाठः

मेधाकौशलम्

महाकवेः भवभूतेः ''उत्तररामचरितम्'' इति नाट्यग्रन्थात् उद्धृतोऽयमंशः संस्कृतभाषायाः नाट्यपरम्परायाः परिचयार्थं कुशलवयोः मेधाकौशलं गुरोः शिष्यान् प्रति समदर्शिता ज्ञापनार्थं चात्र प्रस्तूयते।

(ततः प्रविशत्यध्वगवेषा तापसी)

तापसी – अये, वनदेवता फलकुसुमगर्भेण पल्लवार्घ्येण दूरान्मामुपतिष्ठते।

(प्रविश्य)

वनदेवता – (अर्घ्यं विकीर्य)

यथेच्छाभोग्यं वो वनमिदमयं मे सुदिवसः
सतां सद्भिः सङ्गः कथमपि हि पुण्येन भवति।
तरुच्छाया तोयं यदपि तपसां योग्यमशनं
फलं वा मूलं वा तदपि न पराधीनमिह वः॥

तापसी – किमत्रोच्यते ?

प्रियप्राया वृत्तिर्विनयमधुरो वाचि नियमः
प्रकृत्या कल्याणी मतिरनवगीतः परिचयः।
पुरो वा पश्चाद् वा तदिदमविपर्यासितरसं
रहस्यं साधूनामनुपधि विशुद्धं विजयते॥

(उपविशतः)

वनदेवता – कां पुनरत्रभवतीमवगच्छामि ?

तापसी – आत्रेय्यस्मि।

वनदेवता – आर्ये आत्रेयि! कुतः पुनरिहागम्यते ? किं प्रयोजनो दण्डकारण्योपवनप्रचारः ?

आत्रेयी –
अस्मिन्नगस्त्यप्रमुखाः प्रदेशे भूयांस उद्गीथविदो वसन्ति।
तेभ्योऽधिगन्तुं निगमान्तविद्यां वाल्मीकिपार्श्वादिह पर्यटामि॥

वनदेवता – यदा तावदन्येऽपि मुनयस्तमेव हि पुराणब्रह्मवादिनम् प्राचेतसमृषिम् ब्रह्मपारायणायोपासते, तत्कोऽयमार्यायाः प्रवासः ?

आत्रेयी – तस्मिन् हि महानध्ययनप्रत्यूह इत्येष दीर्घप्रवासोऽङ्गीकृतः।

वनदेवता – कीदृशः ?

आत्रेयी – तत्र भगवतः केनापि देवताविशेषेण सर्वप्रकाराद्भुतं स्तन्यत्यागमात्रके वयसि वर्तमानं दारकद्वयमुपनीतम्। तत्खलु न केवलं तस्य, अपितु तिरश्चामप्यन्तः करणानि तत्त्वान्युपस्नेह्यति।

वनदेवता – तयैव किल देवतया तयो: कुशलवाविति नाम्नी प्रभावश्चाख्यात:।

वनदेवता – कीदृश: प्रभाव: ?

आत्रेयी – तयो: किल सरहस्यानि जृम्भकास्त्राणि जन्मसिद्धानीति।

वनदेवता – अहो नु भोश्चित्रमेतत्।

आत्रेयी – तौ च भगवता वाल्मीकिना धात्रीकर्मत: परिगृह्य पोषितौ रक्षितौ च, निर्वृत्तचौलकर्मणोस्तयोस्त्रयी–वर्जमितरास्तिस्रो विद्या: सावधानेन परिनिष्ठापिता:। तदनन्तरं भगवतैकादशे वर्षे क्षात्रेण कल्पेनोपनीय त्रयीविद्यामध्यापितौ न त्वेताभ्यामतिदीप्तिप्रज्ञाभ्यामस्मदादे: सहाध्ययनयोगोऽस्ति यत: –

वितरति गुरु: प्राज्ञे विद्यां यथैव तथा जडे
न तु खलु तयोर्ज्ञाने शक्तिं करोत्यपहन्ति वा।
भवति हि पुनर्भूयान् भेद: फलम् प्रति, तद्यथा
प्रभवति शुचिबिम्बग्राहे मणिर्न मृदादय:॥

वनदेवता – अयमध्ययनप्रत्यूह: ?

आत्रेयी – अन्यश्च।

वनदेवता – अथापर: क: ?

आत्रेयी – अथ स ब्रह्मर्षिरेकदा माध्यन्दिनसवनाय नदीं तमसामनुप्रपन्न:। तत्र युग्मचारिणो: क्रौञ्चयोरेकं व्याधेन वध्यमानं ददर्श। आकस्मिकप्रत्यवभासां देवीं वाचमानुष्टुभेन छन्दसा परिणतामभ्युदैरयत् –

मा निषाद! प्रतिष्ठां त्वमगम: शाश्वती: समा:।

वनदेवता – चित्रम् ? अम्नायादन्यत्र नूतनश्छन्दसामवतार:।

आत्रेयी – तेन हि पुन: समयेन तं भगवन्तमाविर्भूतशब्दप्रकाशमृषिमुपसङ्गम्य भगवान् भूतभावन: पद्मयोनिरवोचत्–ऋषे! प्रबुद्धोऽसि वागात्मनि ब्रह्मणि। तद्ब्रूहि रामचरितम्। अव्याहतज्योतिरार्षं ते चक्षु: प्रतिभातु। आद्य: कविरसि इत्युक्त्वान्तर्हित:। अथ स भगवान् प्राचेतस: प्रथमम् मनुष्येषु शब्दब्रह्मणस्तादृशं विवर्तमितिहासं रामायणं प्रणिनाय।

वनदेवता – हन्त! पण्डित: संसार:।

आत्रेयी – तस्मादेव हि ब्रवीमि 'तत्र महानध्ययनप्रत्यूह' इति।

वनदेवता – युज्यते।

आत्रेयी – विश्रान्तास्मि भद्रे! संप्रत्यगस्त्याश्रमस्य पन्थानं ब्रूहि।

वनदेवता – इत: पञ्चवटीमनुप्रविश्य गम्यतामनेन गोदावरी तीरेण।

(इति निष्क्रान्त:)

शब्दार्थः

अध्वगवेषा	–	पथिक वेश वाली
पल्लवार्घ्येण	–	पत्र रुपी अर्घ्य से
यथेच्छाभोग्यम्	–	स्वेच्छा से उपभोग करने योग्य
तोयम्	–	जल
विनयमधुरः	–	विनय के कारण हृदयाकर्षक
अनवगीतः	–	अनिन्दित
प्रियप्रायावृत्तिः	–	अतिशय प्रियकारी व्यवहार
अनुपधि	–	छल कपट से रहित
अविपर्यासितरसम्	–	न बदलने वाला प्रेम भाव
भूयांस उद्‌गीथविदः	–	बहुतेरे ब्रह्मवेत्ता
निगमान्तविद्याम्	–	वेदान्त विद्या को
अधिगन्तुम्	–	जानने के लिए
अध्ययनप्रत्यूहः	–	पढ़ने में विघ्न बाधा
दारकद्वयमुपनीतम्	–	जुड़वा (दो) बच्चे लाकर दिए।
जृम्भकास्त्राणि	–	जृम्भक नामक अस्त्र
धात्रीकर्मतः	–	धाई के वास्तविक स्वरूप को
निर्वृत्तचौलकर्मणोः	–	चूड़ाकर्म संस्कार हो जाने पर
भोश्चित्रमेतत्	–	अरे यह आश्चर्य है।
प्राज्ञे	–	बुद्धिमान् शिष्य को
जडे	–	बुद्धिहीन शिष्य को
शुचिबिम्बग्राहे	–	प्रतिबिम्ब के ग्रहण में
प्रत्यूहः	–	विघ्न/बाधा
आकस्मिकप्रत्यवभासाम्	–	एकाएक प्रकाशमयी को
अभ्युदैरयत्	–	उच्चारित किया
समाः	–	वर्षों तक, अनन्त काल तक
त्वम् मा अगमः	–	तुम नहीं प्राप्त करो
प्राचेतसः	–	वाल्मीकि ने
विवर्तमितिहासम्	–	रूपान्तरित इतिहास को
प्रणिनाय	–	निर्माण किया
महानध्ययनप्रत्यूह	–	अध्ययन में बड़ी बाधा

अभ्यासः

(1) एकपदेन उत्तरं लिखत –

(क) सद्भिः सङ्गः केन भवति ?

(ख) दण्डकारण्यप्रदेशे के प्रमुखाः वसन्ति?

(ग) देवताविशेषेण अद्भुतं किम् उपनीतम् ?

(घ) दारकौ केन पोषितौ रक्षितौ च ?

(ङ) तयोः कानि जन्मसिद्धानि ?

(2) एकवाक्येन उत्तरं लिखत –

(क) आत्रेयी दण्डकारण्ये किमर्थं भ्रमति स्म?

(ख) वाल्मीकिना का विद्या ताभ्याम् अध्यापिता ?

(ग) गुरुः विद्यां कथं वितरति ?

(घ) ब्रह्मर्षिः किमर्थं तमसामनुप्रपन्नः ?

(ङ) क्रौञ्चयोः एकं कः हतवान् ?

(3) अधोलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत –

(क) वनदेवता वनस्य सौन्दर्यविषये तापसीं किं वदति ?

(ख) पद्मयोनिः वाल्मीकिं किमवोचत् ?

(ग) साधूनां चरितं कीदृशमस्ति ?

(घ) क्रौञ्चवधानन्तरं वाल्मीकिमुखात् का वाणी निर्गता ?

(4) यथायोग्यं योजयत –

	(अ)	(आ)
(क)	व्याधः	कुशलवौ
(ख)	तापसी	जृम्भकास्त्राणि
(ग)	वाल्मीकिपोषितौ	क्रौञ्चं हतवान्
(घ)	जन्मसिद्धानि	रामायणम्
(ङ)	वाल्मीकिः	आत्रेयी

(5) शुद्धवाक्यानां समक्षम् ''आम्'' अशुद्धवाक्यानां समक्षं ''न'' इति लिखत –

उदाहरणम् –

	तापसी अध्वगवेषा अस्ति।	**आम्**
	व्याधः क्रौञ्चं न हतवान्।	**न**
(क)	गुरुः यथा प्राज्ञे तथैव जडे विद्यां वितरति।	
(ख)	जृम्भकास्त्राणि जन्मसिद्धानि आसन्।	
(ग)	लवकुशौ त्रयी विद्यां न अधीतवन्तौ।	
(घ)	वाल्मीकिः आदिकविः अस्ति।	
(ङ)	वाल्मीकिः रामायणं न लिखितवान्।	

(6) उचितैः पदैः रिक्तस्थानानि पूरयत –

(निगमान्तविद्याम्, पुण्येन, प्रतिष्ठाम्, विशुद्धम्, माध्यन्दिनसवनाय)

(क) सतां सद्भिः सङ्गः . . . . भवति।

(ख) आत्रेयी . . . . अध्येतुम् पर्यटति।

(ग) महर्षिः . . . . तमसामनुप्रपन्नः।

(घ) मा! निषाद . . . . त्वमगमः शाश्वतीः समाः।

(ङ) रहस्यं साधूनामनुपधि . . . . विजयते।

(7) सन्धिविच्छेदं कृत्वा सन्धेः नाम लिखत –

उदाहरणम् –

केनापि — केन + अपि = दीर्घस्वरसन्धिः।

(क) अथापरः -------- + -------- = -------- ।

(ख) यथेच्छा -------- + -------- = -------- ।

(ग) यथैव -------- + -------- = -------- ।

(घ) आत्रेय्यस्मि -------- + -------- = -------- ।

(ङ) अन्येऽपि -------- + -------- = -------- ।

(8) अव्ययैः वाक्यनिर्माणं कुरुत –

उदाहरणं यथा –

तत्र महर्षिः वाल्मीकिः वसति स्म।

(क) अपि

(ख) यदा

(ग) किल

(घ) खलु

(ङ) एकदा

(9) क्रियापदानां धातुं लकारं पुरुषं वचनं च लिखत –

	क्रियापदम्	धातुः	लकारः	पुरुषः	वचनम्
यथा	भवति	भू	लट्लकारः	प्रथमपुरुषः	एकवचनम्
(क)	ब्रवीमि				
(ख)	प्रविशति				
(ग)	पर्यटामि				
(घ)	वसन्ति				
(ङ)	अस्ति				

(10) उदाहरणानुसारं पदानाम् मूलशब्दं विभक्तिं वचनञ्च लिखत –

पदम्	मूलशब्दः	विभक्तिः	वचनम्
वाल्मीकिना	**वाल्मीकि**	**तृतीया**	**एकवचनम्**
विद्याम्	– – – – – – –	– – – – – – –	– – – – – – –
पुष्पेण	– – – – – – –	– – – – – – –	– – – – – – –
प्रकृत्या	– – – – – – –	– – – – – – –	– – – – – – –
पुण्येन	– – – – – – –	– – – – – – –	– – – – – – –
सताम्	– – – – – – –	– – – – – – –	– – – – – – –
प्रदेशे	– – – – – – –	– – – – – – –	– – – – – – –

योग्यताविस्तारः –

- भवभूतेः नाटकानां नामानि लिखत –

❖ ❖ ❖